

Omar Haýýamyň ylmy we şahyrana garaýyşlary

Category: Edebi makalalar, Filosophiýa, Goşgular, Kitapcy

написано kitapcy | 22 января, 2025

Omar Haýýamyň ylmy we şahyrana garaýyşlary OMAR HAÝÝAMYŇ YLMY WE ŞAHYRANA GARAÝYŞLARY

Gündogaryň beýik akyldary Omar Haýýamyň pähim-paýhasy, eden ylmy açyşlary, döreden çeper rubagylary diňe bir öz döwrüniň adamlaryny däl, şu günki gün hem akylyňy haýrana goýýar. Ýöne Omar Haýýamyň adyna şeýle bir köp goşgular berlipdir welin, häzirki döwürde onuň adyna berilýän rubagylaryň sany baş müňdenem geçýär. Ol goşgularyň esasy bölegi hem şeraby wasp edýär. Bu rubagylar dünýä dilleriniň köpüsine terjime edilensoň, Omar Haýýam şerap hakynda goşgy düzmegiň ussady hökmünde tanalyp, hatda Ýewropada ýörite içgini gowy görýänleriň Haýýamçylary kluby hem döredilipdir. Hakykatda bolsa, Omar Haýýam öz döwüründen has öňe giden beýik filosof hem ähli ylymdan baş çykaryp bilýän gaty zehinli, ýatkeş adam bolupdyr. Rus alymlary Omar Haýýamyň döwürdeşi Beýhakynyň beren maglumatyna salgylanyp, bu beýik ynsanyň islendik uly

göwrümlü eseri ýat tutmagy üçin alty-ýedi gezek okamagy ýeterlik eken diýip ýazypdyrlar.[1]

Omar Haýýamyň döredijiligini öwrenen alymlar onuň döwürdeşleri hem ganyň duşmanlary bolan fanatik dindarlaryň ony hudaýsyz hökmünde aýyplamagyna esaslanyp, ony hamala Allany inkär eden aam hasaplaýarlar. Tutaryk hökmünde bolsa onuň ylmyň ähli ugurlary boýunça eden ylmy açyşlaryny öňe tutýarlar. Hakykatda, ol Allany inkär etmän, ol Yslamyň ähli kadakanalaryny öz döwrüne görä döredijilikli ösdürýär. Ylymdan daş, Yslamyň ähli düzgünlerini üýtgeşsiz hakykat hökmünde kabul edip, mukaddes Kurany-Kerimiň sürelerini ýat tutmak esasynda öwrenen fanatik ruhanylary Omar Haýýamyň ylym dünýäsinde eden batyrgaý hereketleri şeýle bir gorkuzypdyr welin, olar akyldaryň eden ylmy açyşlaryna düşünmän, ony dinden çykan hökmünde näetläpdirler. Emma, muňa garamazdan, Omar Haýýam Abu Tahyr Kyzy, seljuklar köşgüniň baş weziri Nyzamymülk hem onuň ogullarynyň ýardam bermeginde, hemişe-d ylmy gözleglerini dowam etdirip, Mälik patyşanyň döwründe (1072-1092) hut patyşanyň özüniň nadimi (saçakdaş dosty) bolup, ol Hoja ymam Omar diýen hormatly ada mynasyp bolupdyr. Omar Haýýam ylma uly hormat goýan Mälik patyşanyň döwründe on sekiz (1074-1092) ýyllap, şol döwürüň iň bir talantly adamlarynyň jemlenen ýeri bolan ylmy obserwatoriýa hem ýolbaşçylyk edip, öz döwründe ylmyň pajarlap ösmegi üçin ähli güýç-gaýratyny sarp edipdir.

Haýýam ýaşlykda oňat bilim alyp, soňra medresäni hem tamamlapdyr. Ol hemişe Muhammet pygamberimiziň (s.a.w): «Ylmy, hikmet musulmanyň ýitiren zadydyr. Ylym Çinde bolsa-da, gidip tanşalyň» ýa-da «Ylym almak sallançakdan tä gabra çenli parzdyr» diýen hadysyna wepaly bolup, ylmyň ähli ugurlaryna degişli açyş edipdir.

Akyldar «Arifmetikanyň meseleleri», «Algebranyň hem almukalybyň çylşyrymly deňlemelerini çözmek» diýen ýaly, matematika degişli birnäçe işlerinde kub, kwadrat deňlemeler, matematikanyň önünde durýan çylşyrymly meseleler hakynda uly açyş edip, Muhammet Horezminiň döwründe aýratyn ylym hökmünde ýüze çykyp ugran algebranyň matematikadan bölünip aýrylmagyna, onuň özbaşdak ylym hökmünde kemala gelmegine uly goşant goşupdyr. Omar Haýýam algebra ýörite kesgitleme beripdir:

«Algebra durmuşda san hem ölçeg taýdan näbellilikleri tapyp, takyk hasaby, ölçegi ýola goýmakdyr».[2] Ol algebrany ylmy

sungat hasaplap: «Onuň predmeti absolýut sandyr hem-de näbelli bolan ölçenilýän ululukdyr. Absolýut san hem ölçenilýän ululyk näbelli, ýöne olar haýsydyr bir belli zada degişli bolup, şonuň üsti bilen näbellileri anyklap bolar»[3] diýip ýazypdyr. Akyldar: «Algebranyň çylşyrymly meselelerini deňlemeleriň kömegi bilen çözüp bolar. Ol çözügüt bir derejäni beýleki bir dereje bilen deňeşdirmek arkaly subut edilýär»[4] diýip, şol meseleleri çözmegiň dogry ýoluny anyk salgy beripdir.

Omar Haýýamyň pikirine görä, islendik ylymda takyklyk hem ölçeçlilik berk saklanyp, pikir yzygiderligini ösdürip, logiki taýdan gapma-garşylykdan halas bolup, her bir meselede öz subýektiw garaýşyň bolmalydyr.

Bu beýik alym «Ýewklidiň matematikasyna düşündiriş diýen traktatynyň «Giriş» bölümünde «Ylym islendik umumy düşüňjeleri hem kanunlary anyklaşdyrýar, ýüze çykan çylşyrymly meseleleri hakykatyň üsti bilen subut edýär. Şol sebäpli her bir adama hakykata akyly ýetirmek üçin ylym öwrenmek zerurdyr. Ömürlük bagt, kyýamatda jenneti isleýänler Allanyň barlygyny, bakylygyny subut etmek, şeýle hem adamzadyň jan bilen bedeniniň gatnaşygyny öwrenmek, ölümden soňky ýaşaýşa akyly ýetirmek üçin ylmyň açan kanunlaryna daýanmalydyr»[5] diýip, örän jaýdar belläpdir.

Akyldaryň «Düşündirişinde» Ýewklidiň: «Predmetiň meselesiniň mazmuny sandyr» diýip, algebranyň kömegi bilen çözen deňlemesini, geometriýanyň üsti bilen işläp, algebra bilen geometriýanyň gatnaşygyny ylmy esasyda öwrenip, geometriýanyň ylym hökmünde kemala gelmeginde, hiç bir alymdan pes bolmadyk paýy bar.

Omar Haýýam «Paýhas terezileri» diýen traktatynda algebra degişli birgiden deňlemeleri çözüp, şonuň bilen birlikde Arhimediň eredilen altynyň hem kümşüň udel agramyny kesgitleýşine ylmy derňew geçirip, onuň goýberen kiçijik säwliklerini düzedip, himiýa ylmyň meselelerini gozgapdyr.[6]

Akyldar öz döwründe astronomiýa ylmyňyň pajarlap ösmegine uly goşant goşupdyr. Seljuk türkmen döwletiniň soltany Mälik patyşanyň görkezmeso boýunça «Mäligiň ýyl hasaby» diýen at bilen kalendat reformasyny (1074-1079 ý.) amala aşyrypdyr. Seljuklar imperiýasynda 1074-nji ýylyň 15-nji martyndan başlap, Omar Haýýamyň düzen takyk Gün hasabyna esaslanýan milady ýyl hasaby ýöredilip ugrapdyr. Onuň düzen Gün hasabynda

ýylyň ortaça dowamlylygy 365, 2424 gije-gündize deň bolup, Omar Haýýamyň Gün ýylyndan gyşarmasy 0,0002 gije-gündize barabar bolup, baş müň ýylda bir gün ýalňyşlyk gidýär. Häzirki ulanýan milady ýyl hasabymyzda ýylyň dowamlylygy 365 2425 gije-gündize deň bolup, hakyky Gün ýylynfan 0,0003 gije-gündize barabar gyşarýar. Şeýlelikde, üç müň üç ýüz otuz üç ýyldan bir gün ýalňyşýar. Has dogrusy, Omar Haýýamyň Gün hasaby häzirki Ýer togalagynyň ulanýan milady ýyl hasabyndan bir ýylda ýedi sekunt takykdyr.[7]

Omar Haýýam Aýyň öz okunyň hem Ýeriň daşyndan aýlanmagyna esaslanýan Kamary hijri hasabynyň bir ýyl 354 gije-gündize 8 sagat 48 minut 36 sekunda barabar, bir günü bolsa 29 gije-gündiz 12 sagat 44 minut 3 sekunda barabar diýip, örän takyk hasap çykarypdyr. Kamary hijri ýylyny hasaplamagy gaty ýönekeýleşdirmek üçin her ýylyň aýratyn koeffisiýentini çykarypdyr. Mysal üçin, Omar Haýýamyň hasaby boýunça şu ýylyň (1998 ý.) koeffisiýenti 17.

Akyldar «Nowruznama» eseriniň bir bölüminde Aý hem Gün hasabyna esaslanýan ýyllary bilelikde ulanmagyň ähmiýeti hakynda sadadan düşnükli dilde beýan edip, «Aý hasaby dini döp-dessurlary berjaý etmek üçin zerur, Gün hasaby bolsa oba hojalygyny ýöretmek üçin zerurdyr» diýip, her bir milady aýynyň adynyň nämüçin dakylandygyny esaslandyrypdyr.[8]

Omar Haýýam astrologiýany ylym hökmünde ykrar etmändir. Ýylldyzlaryň adam ykbalyna edýän täsirini bütinleý inkär edipdir:

Asmanda ýerleşen göz ýylldyzlary,
Haýrana galdyrýar akly düzleri,
Täleýiňi ýylldyzlardan agtarma,
Çünki sergezdandyr olaň özleri.

Emma ol astrologiýadan ylmy esasyda peýdalanmagy başaransoň, birnäçe hadysalaryň boljagyny oňünden takyk aýtmagy başarypdyr. Bu hakda Omar Haýýamy gözi bilen gören Nyzamy Aruzý Samarkandynyň «Dört makala» diýen eserinde iki sany maglumat bar:

Bir gezek Seljuklar imperiýasynyň patyşasy Soltan Sanjar 508-nji ýylda (1114-1115 ý.) awa gitmegi niýet edinýänligini, şonuň üçin ýakyn wagtlarda aw etmäge päsgel bermejek ýagyşsyz-

ýagmyrsyz maýyl günleri kesgittläp bermegi Hoja ymam Omardan haýyş edipdir. Akyldar iki gün wagtyny sarp edip, Soltan Sanjara awa gitmegiň anyk möhletini kesgittläp beripdir. Omar Haýýamyň diýen günü patyşa ynamdar adamlary bilen, awa ugranda, garaşylmadyk ýagdaýda howa garalyp, bulut gelip, şemal öwsüp ugrapdyr. Hemmeler gorkup, yzyna dolanmaga hyýal edende, Omar Haýýam Soltan Sanjara: «Arkaýyn awa gidiberiň, bulut häzir geçip gider. Öňümizdäki baş günde howa gowy bolar» diýip aýdypdyr. Dogrudanam, howa baş günde örän maýyl bolup, Soltan Sanjar arkaýyn aw edipdir.[9]

Nyzamy Aruzynyň beren maglumatyna görä, akyldar öljek wagtyny, ölenden soňra nirede jaýlanjakdygyny welilik bilen aýdyp bilen şahsyýetdir. Hakykatdan hem, Omar Haýýam öz aýdyşy ýaly, 1131-nji ýylyň 4-nji dekabrynda ýogalyp, Nişapuryň iň hormatly Hyra öwlüýäsinde gül-çemenzarlygyň içinde jaýlanypdyr.[10]

Omar Haýýamyň dünýägaraýşyny kesgitlemekde onuň filosofiýa degişli traktatlary hem rubagylary esasy çeşmedir. Ýöne hakykatyň hatyrasyna aýtsak, şahyryň adyna berilýän rubagylaryň ählisiniň Omar Haýýamyňkydygyna şübhelenýärsiň. Orta asyrlarda şahyryň yzyna eýerjiler Haýýamyň edebiýat mekdebini döredipdirler. Şol sebäpli olaryň düzen goşgularynyň birnäçesi Omar Haýýamyň ady bilen berlipdir. Biziň pikirimizçe, awtorlaryň ýazan goşgularyny Omar Haýýamyňa adyna bermekleriniň iki sebäbi bar. Birinjiden, olar döwrüň adalatsyzlyklaryny, käbir ruhanylaryň edýän pyssy-pyjurlygyny paş edýän goşgulary öz atlary bilen berseler, olara diňe ölüm garaşýardy. Ikinjiden, Omar Haýýamyň abraýy uly bolansoň, halk içine olaryň goşgusy gaty tiz ýaýrapdyr. Şeýlelikde, dürli adamlar tarapyndan düzülen, köp halatlarda biri-birine gapma-garşy gelýän rubagylaryň giden bir toplumy Omar Haýýamyň ady bilen ýaýrapdyr. Omar Haýýamyň döredijiligini öwrenen alymlaryň käbiri şahyryň adyna berilýän rubagylaryň gapma-garşylygyndan baş çykaryp bilmän, alym Omar Haýýam bilen şahyr Omar Haýýam aýratyn şahsyýet diýen netijä gelipdirler.

Eýran alymy Seýit Nefisi Omar Haýýamyň rubagylarynyň sanyny elli ikä, daniýaly alym A.Kristensen bir yüz ýigrimi bire, iňlis alymy Artur Arberr bir yüz ýigrimi dörde yetiripdir.

Biziň pikirimizçe, häzirlikçe Omar Haýýamyň rubagylarynyň anyk sanyny aýtmak gaty çetin zat, çünki munuň üçin şahyryň adyna berilýän rubagylaryň hemmesini bir ýere jemläp, ýörite ylmy derňew etmeli. Ýöne biz häzir hem dini masgaralaýan, şeraby wasp edýän rubagylaryň esasy böleginiň Omar Haýýamyňky däldigini ynam bilen aýdyp bileris. Elbetde, bu biziň şahsy pikirimiz. Dogry, biz Omar Haýýam şerap içmändir ýa-da rubagy düzmändir diýen pikirden daşda. Akyldaryň örän gelim-gidimli, gaty bir dindar bolmadyk çadyr tikýänçiniň (Haýýam – «çadyr tikýänçi» diýmekdir) maşgalasynda doglandygyny, onuň medresede okanlygyna garamazdan, seljuklar köşgünde işländigini, munuňam üstesine, Mälik patyşanyň nadimi bolandygyny ýatlasak, ol beýle bir şerapdan habarsyz hem bolan däldir. Sebäbi seljuklar köşgünde toý-baýramçylyklarda hut patyşanyň özem şerap içipdir. Bu beýik alyma ölinçä hossarlyk eden Nyzamylmülküň «Syýasatnama» eserinde şerap içmekligiň düzgünleri hakynda ýörite bir bölüm bar. Şahyryň ruhy halypasy bolan Ibn Sina hatda hassalary bejerende-de şeraby peýdalanyypdyr. Şol sebäpli şerabyň peýdasyna-zyýanyna aňly-başly göz ýetiren Omar Haýýam şerap içen däldir, soň üçin ol hakda rubagy-da düzmändir ýa bolmasa, şahyr gaty şeraphon bolup, hemişe şeraby wasp edip gezipdir diýsek, gaty öte geçdigimiz bolar. Şahyryň rubagysyndaky şerap sözüniň akyl-paýhas manysynyň bardygyny-da unutmaly däldiris, çünki Gündogarda şerap sözüniň simwoliki manysy akyl-paýhasdyr. Gündogar alymlarynyň pikirçe, akyl-paýhasa eýe bolan adam ýaşaýşyň asyl manysyna düşünip, edil şerap içem ýaly meý-mes bolup, ylymdan lezzet alyp, pany dünýäni unudýar, sebäbi beýle adamlar üçin akyl-paýhasyň berýän lezzeti ýalançy dünýäniň hözirinden has ýokarda durýar. Omar Haýýam rubagylarynda dine garşy däl-de, ony ýoýýan ruhanylara garşy goranmak häsiýetinde gaty ýiti göreş alyp barypdyr. Bu beýik alym Kurany-Kerimiň ýedi dürli okalyşynyň hemmesinden ussatlyk bilen baş alyp çykarypdyr. Beýhakynyň beren maglumatyna görä, Mälik şanyň döwründe köşkde din hakynda jedel ýüze çyksa, hemmeler Omar Haýýamyň gelen netijesi bilen ylalaşar eken. Yslamy öwrenijiler tarapyndan «Eger-de Muhammet pygamberden soň bir pygamber döremeli bolsa,

özünüň çäksiz dine wepalylygy hem ylmy talanty bilen Muhammet Gazaly bolardy» diýlip beýik baha mynasyp bolan Muhammet Gazaly hem Omar Haýýamyň ylmy garaýyşlaryna uly hormat goýupdyr.[11]

Omar Haýýam, hakykatdan hem, dine garşy ýa-da şeraby wasp edýän rubagylar düzen bolsa, Muhammet Gazaly tarapyndan berk tankyt astyna alnardy. Sebäbi ol yslam dinine sähelçe dil ýetiren adamlaram sylap goýmandyr. Hatda Muhammet Gazaly Abu Reýhan Birunydyr Ibn Sinanyň filosofiýasyny hem berk tankyt edipdir.

Muhammet Gazaly, Hoja Ahmet Ýasawy ýaly dine aş berlen adamlar Allanyň ilki nämäni ýaradanlygy hakynda pikirlenmegi gadagan edipdirler. Olar beýle pikirlenmegi filosofiýanyň obýekti, filosoflary bolsa logikanyň kanunlaryny gödek bozýan, Hudaýa şek ýetirýän topar hökmünde rehimsiz paş edipdirler. Emma, muňa garamazdan, Biribaryň ilki nämäni ýaradanlygy hakynda görnükli din wekileleri öz garaýyşlaryny aýdyp gidipdirler. Mysal üçin, Rabguzy meşhur «Kyssasyl enbiýa» atly eserinde Allanyň ilki älem-jahany, perişdeleri, ondan soňra Ýerden toprak alyp, toprakdan adamzady ýaradanlygyny beýan edipdir. Halkymyzyň beýik akyldar ogly Magtymguly Pyragy:

Kitaplar içinde bir kitap gördüm,
«Kyssasyl enbiýa» atly ýaranlar.

– diýip, ol kitaba uly hormat goýup, adamzadyň Ýeriň ýedi ýerinden alnan toprakdan ýasalandygyny ykrar edenem bolsa, Magtymguly Pyragy hem edil Sahy Tustaradyr Omar Haýýam ýaly Beýik Ýaradanyň ilki bilen daşyna oranan müň bir perdesiniň iň içkisinden Muhammet pygamberimiziň (s.a.w) nuruny, şol nurdan älem-jahany hem ähli beýleki mahluklary (şol sanda adamy hem) ýaradanlygyny ykrar edipdir.

Şahyryň «Näler boldy» diýen goşgusy dünýäniň döreýşi hakyndaky filosofiýasynyň beýanydyr:

Eý, ýaranlar, musulmanlar,
Jahan yokdy, näler boldy?!
Hak özi-özüne tutmuş,

Müň bir perdeler boldy.

Nam-nyşana ýokdy Ýerden,
Asmandan, jennetden, hüýrden,
Anyň iç perdesi nurdan,
Resululla – şolar boldy.[12]

ýa-da:

Ýaratdy Resul nurundan
Aý, Güni, Ýeri, Asmany.[13]

Şeýlelikde, Magtymguly Pyragynyň filosofiki garaýşynda Omar Haýýamyň hem täsiri uly bolupdyr diýmäge doly esas bar.

Yslama uýýan, görnükli din wekilleri Älem-Jahanyň döreýşi hakynda dürli garaýyşda bolan bolsalaram, olaryň hemmesi-de Allanyň daşyna müň bir perde oranandygyny, her perdäniň hem öz adynyň bolup, Ýaradanyň müň bir adynyň bardygyny tassyklapdyrlar. Mukaddes Kurany-Kerimde Biribaryň togsan dokuz ady getirilýär.

Allanyň müň bir adyny bilmeklik ähli din wekillerine başartmandyr, çünki onuň bir ady gaty gizlin saklanyp, diňe hakykata doly akyl ýetiren adamlar bilip bilýär ekeni. Halk içinde Muhammet Gazalynyň, Hoja Ahmet Ýasawynyň Ýaradanyň müň bir adyny bilenligi aýdylýar. Emma Omar Haýýamyň şol atlaty bilendigi ýa-da bilmändigini hakynda hiç ýerde maglumata duşmadyk.

Omar Haýýam ynsamyň Alladan başga ähli zada akyl ýetirip biljekdigine ynanypdyr. Akyldar dünýäniň haýsy күнjegine seretseň, görkezýän Jemşidiň jamy diýilýän düşünjäniň ynsandygyny belleýär, çünki onuň pikirçe, akyl-paýhasa eýe bolan adam dünýäni görýär, oňa akyl ýetirýär.

Jemşit Jamyn gözläp, jahany sökdük,
Gije-gündiz ýatman dünýäni dökdük,
Bildik Jam waspyny söýlände ussat,
Ol özümiz eken – nähak jan çekdik.

Omar Haýýam Mansur Hallaç ýaly sopusylygyň üsti bilen haky

gözlemändir. Ol arassa ylym ýoly bilen gidip, hemiş hakykaty tapmagyň sergezdany bolupdyr. Omar Haýýam edil Mansur Hallaç ýaly adamy, adama ýagşylyk etmegi Ýslam dinindäki ähli mukaddeslikden ýokarda goýupdyr.

Tagatdan gowudyr bir göwün alsaň,
Ýagşylar bilen hem meýlisden bolsaň,
Bir göwne taý gelmez ýüz palçyk Käbe,
Haja neçüýn gidýäň, göwüň tap bilseň.

Mansur Hallaçdyr Omar Haýýamyň bu ideýasy türkmen edebiýatyna hem gaty uly täsir edipdir. Mysal üçin, Magtymgulynyň kakasy Döwletmämmet Azady «Wagzy-Azat» eserinde bir göwün ýykmagy müň Käbe ýykandan hem agyr günä hasaplaýar:

Käbe weýran etmekden müň mertebe
Bir köňül ýykmaq ýamandyr, eý dede!

Elbetde bir makalanyň çäginde Omar Haýýamyň döredijiligi hakynda giňişleýin gürrüň etmek mümkin däl. Ol geljegiň işi. Biz şu makalamyzda bu beýik akyldar hakynda gysgaça gürrüň etmekligi göz önünde tutduk.

Gaty uly kynçylyklara döz gelip, örän agyr şertlerde ylmy açyşlary eden Omar Haýýam bu günki gün beýik akyldar hökmünde taryha girdi.

Döwletmyrat ÝAZGULYÝEW.

[1] «Омар Хайям. Трактаты». М.: 1987, 23 sah.

[2] Şol ýerde, 69-70 sah.

[3] Şol ýerde, 70 sah.

[4] Şol ýerde, 71 sah.

[5] Şol ýerde, 113 sah.

[6] Şol ýerde, 48 sah.

[7] Şol ýerde, 55-58 sah.

[8] Şol ýerde, 190 sah.

[9] Н.Арузы. Собрание редкостей или четыре беседы. М.: 1963, 102 sah.

[10] Şol ýerde, 101-102 sah.

[11] «Омар Хайям. Трактаты», М.: 1987, 30 sah.

[12] Magtymguly. tom II, 47 sah.

[13] Şol ýerde, 46 sah.

edebiyatwesungat_98 Edebi makalalar